

систов-исследователей (Москва, МГУ им. М.В. Ломоносова, филологический факультет, 13-16 марта 2001 г.): Труды и материалы / Составители М.Л. Ремнёва, О.В. Дедова, А.А. Поликарпов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2001.

2. Основные получаемые знания [Электронный ресурс] // Гродненский государственный университет – Режим доступа: <http://www.abit.grsu.by/html/abit-site/data/fack/fil.doc>. – Загл. с экрана.

3. Entwurf einer Entschließung des Europäischen Parlaments zu einer neuen Rahmenstrategie zur Mehrsprachigkeit [Электронный ресурс] // European Parliament – Режим доступа: http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/pr/622/622030/622030de.pdf. – Загл. с экрана.

4. Шамне, Н.Л. Реализация идеи перемещения в пространстве в русском и немецком языках / Н.Л. Шамне // Научные школы Волгоградского государственного университета. Русский глагол. История и современное состояние. / Отв. ред. С.П. Лопушанская. Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2000. С. 43-50

5. Протасова, Е.Ю. Лексические особенности русско-язычной прессы в Германии / Е.Ю. Протасова // Известия АН, серия литературы и языка, 4/2000 – С. 49-60.

6. Протасова, Е.Ю. Язык русской прессы Финляндии / Е.Ю. Протасова // Вопросы языкознания, № 5, 2002 – С. 57-69.

7. Федоров, Н.Ю. Особенности интеграции российских иммигрантов / Н.Ю. Федоров // Диаспоры, 2 – 3, 1999., С. 258 – 280.

8. Шовгенин, А.Н. Социолингвистическое простран-

ство контакта русского и немецкого языков / А.Н. Шовгенин // Пространство в языке и речи : лингвистические проблемы изучения и описаниям : сб. науч. ст. – Волгоград : Волгогр. науч. изд-во, 2007. – С. 77-83.

9. Meng, K. Sprachliche Integration von Aussiedlern – einige Ergebnisse, einige Probleme / K. Meng, // Sprachliche Integration von Aussiedlern im internationalen Vergleich / Hg. Reitemeier Ulrich. – Mannheim, 2003. – P. 37-57. (=amades 2/03)

10. Тематический словарь основных понятий и терминов [Электронный ресурс] // Кафедра социологии и гуманитарной культуры. – Режим доступа: www.sociology.mephi.ru/docs/sociologia/html/slovar_k_teme7.html. – Загл. с экрана.

11. Ожегов, С.И. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова; Российская АН.; Российский фонд культуры; – 2-е изд., испр. и доп. – М.: АЗЪ, 1995. – 928 с.

12. Weinreich, U. 1953. Languages in Contact. New York: Publications of the Linguistic Circle of New York 1.

***

Бұл мақалада көптілді аймақтың социо-лингвистикалық кеңістікте әлеуметтік институттарда анықталатын тілдің қызметі қарастырылған

***

The article is devoted to the sociolinguistic space of a multilingual region defined in accordance with the certain language functioning depending on social institutions.

Б.Х. Исмағұлова, А.С. Шыныбекова

ПРАГМАТИКАНЫҢ НЕГІЗГІ КАТЕГОРИЯЛАРЫ, ЭКСТРАЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ФАКТОРЛАР

Сөз күдіретін, тіл күдіретін таныту дегеніміз – жазушы тілінің көркемдігін, сол көркемдікті жүзеге асырып тұрған тілдік құралдар мен тәсілдерді көрсету. Бұған жазушының сөздік қорды дұрыс пайдалануы немесе көріктеу құралы ретінде жұмсауы я болмаса сөз қиыстыру амалдарындағы шеберлігі, өзіндігі мен жаңалығы да жатады. Сөз шеберлері оларды игеріп, өз шығармашылығында шындап пайдалануға тиіс. Жазушы тілінің прагматикалық сипаты, суреттеу шеберлігі, көркемдік әдістерінің эмоциялық бояуы көркем мәтін арқылы ашылып, айқындалады. Тіл бірліктерінің ықпал ету күші әрқалай – ашық немесе жасырын көрінеді. Тілдік құбылыстардың прагматикалық сипатын, өлшемдерін қарастыру прагматиканың негізгі міндеттеріне жатады. Қарым-қатынастың әр түрлі жағдайларындағы тілдік қолданыстардың прагматикалық ерекшеліктерін айқындау жаңа пән прагмалин-

гвистиканың міндетіне айналды. «Прагмалингвистика адамның коммуникативтік іс-әрекетінің ауызша (дискурс), жазбаша (мәтін) екі формасын қарастырады. Тілді таратудың осы екі формасы көптеген проблемаларға ортақ бола отырып, күрделі айырмашылықтарымен ажыратылатын тұстары да молынан ұшырап жатады. Дискурс теориясы мен мәтін теориясы прагмалингвистикалық зерттеудің негізгі мақсатын айқындайды. Сондықтан да прагмалингвистика дискурс, мәтін теориясының барлық проблемаларын қарастыруды өз міндетіне алған» [1,25]. Мәтін түзетін тілдік категориялар және солардың қатарына жататын тілдік универсалилер, оларды прагматикалық тұрғыдан бағамдау зерттеушілердің назарын ерекше аударып отыр.

Осыған байланысты зерттеу тәсілі түбегейлі өзгерді: әрекет теориясынан бөлек шығып, тілге деген гумбольдтік әрекет тәсілін қайта қараған

қазіргі лингвистика, негізінен, прагматика, осы сөздің кең мағынасында талдаудың *бастау көзі* ретінде *адам, оның қажеттіліктері, уәждері, мақсаты, тілегі мен талабын*, оның іс жүзіндегі және коммуникативтік *әрекеттерін* негізге алды. Ч.Моррис алғаш рет қолданған «прагматика» терминінің өзі коммуникацияның шынайы процесіндегі таңбалардың тәртібін зерттеуді алға қойды. Прагматиканың пайда болуымен бірге «тіл ғана әлем бейнесін (эскизін) (лингвистикалық қатынас гипотезасы) салмайды, сонымен бірге өмір де тіл мен сөйлеудің көптеген құбылыстарын түсінудің көзі болатыны туралы тағы да жанаша түсінік берілді» [2,5].

Көркем мәтінге қатысты «адресат факторы» түсінігі прагматиканың негізгі категорияларының бірі ретінде өзекті болып саналады, өйткені автордың ақырғы мақсаты оқырманға белгілі бір деңгейде ықпал ету болып табылады. Бұл мәтінге прагматикалық ақпараттың қосылу қажеттігін талап етеді. Мәтін туралы қазіргі кездегі түсінікке сәйкес көркем шығарманың тілдік құралдарын таңдау адресант/ жіберушінің қажеттілігінен ғана емес, сонымен бірге қабылдаушының да қажеттілігінен барып жүзеге асады. Сонымен, В.Н.Телия прагматиканы: «сөйлеушінің ғалам туралы және адресаттың интерпретациялық қызметі туралы ақпаратпен қандай да бір жағдайда байланысты болып келетін факторлардың тілдік негізін бейнелеу барысында ескеру» деп тұжырымдайды [3,50]. Осыған байланысты *лингвистикалық прагматиканың екі аспектісін – ономазиологиялық* (қолданылатын форманың беретін мазмұнын талдау) және *семасиологиялық* (формадан мазмұнға дейін талдау) бөліп қарастырылады. Егер біріншісі автор шешетін міндеттердің шеңберіне кірсе, екіншісі мәтінді реципиенттің қабылдау кезінде қандай да бір орынға ие болады. Әрине, бұл зерттеу міндеттері таза күйінде көркем коммуникация (автор – мәтін – оқырман) қатысушыларымен шешілмейді, оны тіл мәселесі, оның қызметімен кәсіби шұғылданытын лингвистер шешеді. Көркем мәтіннің коммуникативтік міндетінің екі жақтылығына байланысты: 1) шындықтың белгілі бір үзінгі бейнелеу (хабарлау) және 2) оқырманға белгілі бір эстетикалық ықпал етуге қол жеткізу – оның құрылымында *референциалдық және прагматикалық компоненттерді* бөліп алу қабылданған.

Сөйлеу әрекеті сияқты өзінің мүмкін болаты коммуникативтік мақсаттар спектрімен диалогқа айналады. Диалог тұлғааралық қатынастар психологиясына бағынады. Ол тікелей әлеуметтік факторларға байланысты болып келеді. Диалог-

тық қатынасқа қатысушылар әдеп моделін негіздейтін белгілі бір рөлдерді атқарады. Кез-келген әлеуметтік әдеп ережемен белгіленеді. Сөйлеу әрекеті де одан қалыс қалмайды. *Сөйлеу әдебінің нормасы* тәрбиелеу жүйесіне жатса да қоғамның коммуникативті міндеттелген мүшелері арасындағы үнсіз келісімдер саласына жатады. Прагматиканың міндеті – оларды тауып, сипаттама беру. «Адамдардың сөйлеу қарым-қатынасы процесінде сөз сөйлеуді жасаушы адам мақсатының жетекшісі және мәтінді дұрыс түсіну үшін сөйлесімнің мағынасын дұрыс түсінудің негізі болады» [4,4]. Прагматикалық тұрғыдан келгенде көркем мәтінді зерттеуде адам факторын ескермеуге болмайды, себебі көркем мәтін прагматикасы тілдік қарым-қатынас субъектісіне қатысты, соған сүйенеді. Автор коммуникативтік мақсатқа жету үшін көрсеткіштер кешенін таңдайды, олар автордың лингвистикалық нұсқаушылары болып табылады.

Прагматиканың басты мақсаттарының бірі – сөздің қолданылу сипатын түсіндіру және қалай түсіндірілетінін анықтау. Прагматикалық тұрғыдан зерттегенде тілдік бірліктер маңызды компонент ретінде қарастырылады, ол жалпы жағдаятты, адресанттың әлеуметтік белгілерін ескере отырып, тілдік бірліктерді қатынас құралы ретінде қолданушы адаммен байланысты болып келеді. Сөз субъектісінің мәртебесі қарым-қатынас мақсатына, адресаттың кім екендігіне қарай, қарым-қатынас жағдайына қарай өзгеріп отырады. Автордың қайсыбір құбылысты (затты, уақиғаны т.б.) өзіндік көзбен көруі, оған баға беруі, оған қатысуы, қысқасы, өзін көрсетуі адресатқа ықпал ету болып табылады. «Көркем мәтін – жүйелі ықпал ету қабілеті бар, аяқталған белгісімен сипатталатын, байланыс түрлерімен анықталатын, авторлық танымды, оның прагматикалық ұстанымын білдіретін, сонымен бірге ақпараттың да көзі болатын өнер туындысы. Ақпаратты тарату, ақпараттылық – мәтіннің негізгі категориялары болып саналады» [5,4]. Көркем мәтін авторы өзінің айтпақ ой-сезімінің адресатқа мүмкіндігінше толық жеткізу мақсатын көздейді. Оқырман мәтінді толық түсінуі үшін, автордың оқырман білімінің деңгейімен санасуына тура келеді. Оқырманда коммуникативтік акті шеңберіне сай білім мөлшері, көлемі жеткілікті болуға тиіс. Оған оқырманның тезаурус көлемі, вербалды ойлау аппараты, белгілі бір ақиқат туралы қажетті білімнің мазмұны кіреді. Адресат «түсіну стратегиясын» басшылыққа алады. Түсіну стратегиясы, бірінен кейін бірі ретімен айтылған таңбалар тізбектерінің қандай мағынада екенін түсінуден басталып, сөйлеу-

шінің нені айтпақ болғанын ұғынумен, ой елегінен өткізумен аяқталады. Сөзді мұқият ұйып тыңдаушының «образын» жасау – сөздің ойдағыдай өрбуіне ықпал ететін негізгі шарттардың бірі. Мәтінді тек автор туғызбайды, мәтін автормен адресаттың тілдік ойлауының өзара әрекеті. Мәтін – коммуникацияның нәтижесі, әрі коммуникациялық бірлік. Н.Д. Арутюнова адресат факторын есепке алу, сөз актісінің тиімді болуының шарты деп көрсетеді. Мәтін мен оқырман арасындағы диалог, яғни мәтін тасасында тұрған автормен диалог, олардың ақиқат өмір туралы, айнала қоршаған әлеуметтік ақиқат туралы, олардың санасындағы әлеуметтік психологиялық стереотиптердің түйісуі шарт. Ал бұл түйісу стереотиптер жүйесі ортақ болғанда ғана жүзеге асады.

Адресат факторын ескеру сөздің тілдік құрылымына енетін таңбаларды дұрыс, тиімді, діндеген мақсатқа орай таңдауға ықпал етеді. Когнитивтік санасында белгілі бір ой-пікір, сезім тілдік тұрғыдан дәйектелгенге дейін адресант адресаттың әлеуметтік статусы, жас, жыныс ерекшелігі, таныс, бейтаныстығы т.б. жөнінде азды-көпті «байыптап» алады. Адресант-автордың бұл «байыптауы» коммуникацияның құрылымына кіреді. Адресат факторы, әсіресе сөйлеген (жазған) сөздің орындылығы деген коммуникативтік сапаны айқындап тұрады. Сөйлеген (жазған) сөздің тілдік құрылымы қаншалықты дұрыс, шеберлігі жағынан мінсіз болғанмен, адресат факторының ескерілмей қалуы сөздің коммуникативтік сапасын төмендетіп, тілдік қарым-қатынасқа кедергі келтіруі мүмкін. Адресат факторы көркем әдебиет стилінде де ескеріледі. Қайсыбір көркем сөз шеберлерінің шығармаларында автор арнайы тілдік тәсілдер арқылы оқырманмен сырласып отырғандай, оқырманның жанында отырғандай әсер қалдырады. «Сөз актісінде екі сана – адресанттың және адресаттың санасы жұмыс істейді. Осы екі сананың мүмкіндігінше бір-біріне сәйкес келуі коммуникацияның сәтті болуына оң әсерін тигізеді» [6, 136].

Көркем мәтінді зерттеуде прагматикалық мазмұны бар шағын компоненттерді, ең кіші прагматикалық мағынасы бар механизмді тауып, олардың жалпы семантикалық-прагматикалық құрылымға кіруін қарастыру қажет. Соңғы онжылдықта әлемді танудың «оқиғалы-мезгілдік сипаттамасы» (Н.Д. Арутюнова) және тілдік әрекетке байланысты антропоцентрик, адам және оның ниеті (интенциясы) арқылы тілді зерттеу, прагматикалық тілді түсіну теориясы (Т.А. ван Дейк) негізгі мәселеге ие болып отыр. *Прагматикалық*

шарттарға коммуникативтік мақсат, коммуникативтік қызмет, мәтіннің кімге бағытталғаны, адресатқа ықпал ету тактикасы мен стратегиясы, іс-әрекет, оқиғадағы кейіпкердің эмоционалдық жағдайы мен қатысы жатады. Кез-келген сөйлеу стратегиясының ақырғы мақсаты адресат әлеміне «түзету жүргізу» болып табылады. Коммуникант сөйлемі, жауабы мен контрұсынысымен бірге өзінің түпкі мақсатына жету үшін және сол ойын жалпыландыру үшін жағдаятты (мәселе, тақырып, жағдай, образдар және т.б.) өзінше талдауын әңгімеге қосады. Мақсатқа жетудің бірнеше тәсілдері бар. Бұл мәселе семантикалық мазмұн ғана емес, сонымен бірге сөйлеу әрекетінің стилистикалық, прагматикалық, риторикалық аспектілеріне қатысты таңдау қажеттілігін туындатады. Бұл жерде ең бірінші кезекте семантикалық аспекті қарастырылады. Қатынас (сөйлеу стратегиясы) жоспарының творчестволық жүзеге асырылуының әр түрлі тәсілдері болады. Олар жағдаятқа байланысты бірігуі мүмкін немесе олардың ең тиімді деп қарастырылатын және қабылданатын біреуі жетекші ретінде қолданылады, ал қалғандары қажет болса қолданылады не болмаса мүлдем қолданылмайды. Сонымен, *сөйлеу стратегиясын* сөйлеушінің (Ван Дейктің сөзімен айтқанда «ауқымды мақсатын») жалпы коммуникативтік міндетін шешуге бағытталған сөйлеу әрекетінің жиынтығы ретінде түсіну керек болса, *сөйлеу тактикасы* – стратегияны жүзеге асыруға ықпал ететін бір немесе бірнеше әрекеттер болып табылады. «Стратегиялық түпкі ой оны жүзеге асырудың құралдары мен тәсілдерін анықтайды, сондықтан да сөйлеу стратегиясы мен тактикасы тек пен түр ретінде байланысты болып келеді» [7,17]. Коммуникативтік мақсат саны тек сөйлеу стратегиясын ғана емес, кез-келген сөйлеу актісін де сипаттайды, бұл – сөйлесімді прагматикалық тұрғыдан талдаудың ең негізгі өлшемдерінің бірі. Алайда, сөйлесімді стратегиялық бағыт тұрғысынан да қарастыруға болады. Жоғарыда айтып өткеніміздей, когнитивтік лингвистика тұрғысы-

нан қарағанда, стратегия – сөйлеушінің өзінің серіктесін «көндіру» бағытында іске асырылатын сөйлесімдік ықпал етудің кешенді жоспары болып табылады. Адресаттың әлем туралы көзқарасын, оның концептуалдық танымын өзгертуге бағытталған «күштеп ықпал ету» болып табылады. Стратегия сөйлесімдік ықпал ету, нақты айтсақ, сол ықпал ету құбылысын түсіндіруге негізделеді. Ең бірінші кезекте серіктесінің біліміне, оның құндылық категорияларына, көңіл-күйі мен ерік-жігеріне әсер етуді түсін-

діруде қажет. Стратегия субъектінің тілегі мен ниетіне байланысты уәжді (көбінесе уәждерді) алға қояды. Өзінің болмысына байланысты сөйлеу стратегиялары адамның күнделікті әдебінің: жамандықтан сақтану, жақсыны сақтап қалу, жақсыға қарай ұмтылу сияқты уәждерімен байланысты. Және де осында стратегияның икемділігін, жағдаятты тез арада қабылдауын қамтамасыз етуші сөйлеу тактикасының динамикалық сипатына назар аудару қажет. Мақсатқа жету диалог барысында барлық коммуникативтік актінің барысында өз мақсатын көздей отырып жүзеге асырылады, ережеге сай, сөйлеу актілерінің дайын бірізді схемасын ғана қолданумен шектелмейді, сонымен бірге алдыңғы репликалардың жағдаятына байланысты өзінің сөздерін диалогтың барысында құрайды.

Мәртебелік белгі өзінің табиғаты бойынша әлеуметтік лингвистикалық, стратификациялық шама, сондықтан да осы белгі әртүрлі сөйлеу жағдаяттық сипаттамаларында әр басқа түсіндіріледі. Бұл сипаттамалар мәртебелік белгіні экспликациялау жағынан тең емес. Алғашқы мәртебелік белгілерге сөйлеуші мен адресаттың сипаттамалары, ал екіншісіне – басқа қалған жағдаяттық белгілер жатады. Прагматика өзінің ойын немесе сезімін үздік беру немесе ең әдемі, ең нақты немесе жағдайларға сәйкес немесе сәтті өтірік айту үшін, сендіру, қобалжыту немесе ашуландыру немесе күлдіру немесе адастыру және т.с.с мақсатында тыңдаушы немесе оқырманға нәтижелі ықпал етуге арналған сандық репертуардан тілдік құралдарды таңдау мәселесімен айналысады.

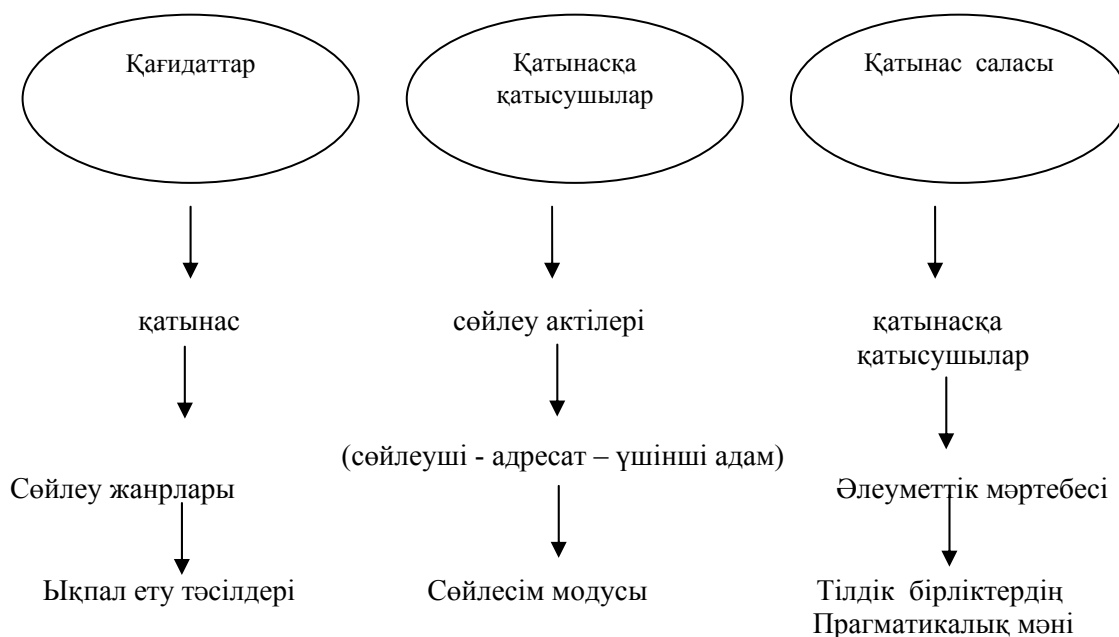
Субъект категориясы – қазіргі прагматиканың орталық категориясы. Мұнда прагматикаға: күнделікті сөйлеу тілінде сөйлеушінің сөйлеген объектіге қатынасы, сөйлеудің болжатындығы, оның шыншылдығы мен шыншыл еместігі, әлеуметтік орта мен тыңдаушының әлеуметтік жағдайына бейімділігі және т.б., тыңдаушының сөйлеуді шыншыл, объективті, шынайы немесе керісінше, жалған, күдікті, адастыратын түрлерінде түсінуі; көркем сөйлеу тіліндегі жазушының шындыққа қатынасы, оны ол қалай бейнелейтіндігі, шындықты қабылдау мен қабылдамауы, таң қалу, мысқылдау, жиіркену; оқырманның мәтінге қатынасы, ең ақырында тұтастай шығармаға қатынасы – оны объективті, шыншыл немесе керісінше, адастыратын, жасыратын, ирониялық, пародиялық және т.б. түрде қарастыратын мәселелердің кең шеңбері жатады.

Прагматикалық мағына бірқатар факторлардың ықпалымен қалыптасады.

Сөйлесімді дұрыс талдап түсіндіру *«адресат факторына»* байланысты болып келеді. Сөйлеуші сияқты адресат та коммуникацияға ауқымды тұлға ретінде емес, керісінше белгілі бір аспектіде, рөлде немесе қызметте, сөйлеуші аспектісіне сәйкес қатысады. Қалыпты сөйлеу жағдайында сөйлеуші мен адресат өлшемдері өзара келісілген болу керек, мысалы, мұғалім мен оқушы, бастық пен бағынушы, күйеу мен әйел немесе тепе-тең жағдайларда – достар, көршілер, жол серіктестері, әріптестер және т.б. болу керек. Адресаттың рөлі сөйлеудің әлеуметтік-этикеттік жағдайын ғана анықтамайды, ол сөйлеушіні оны ұйымдастыруды ойластыруға мәжбүрлейді. Сөйлеу қатынасында әрбір сөйлесім өз бетінше қабылданбайды, прагматикалық кешенге кіргізілген реплика ретінде қабылданады. Және де адресаттың сөйлеу мазмұнына (коммуникативтік мағынасына) баға беруі осы прагматикалық жағдаяттың дұрыстығына баға берумен қатар жүреді. Сөйлеу шығармасынан адресаттың ажырамау белгілері үш факторлармен: 1) *адресаттың перлокутивтік тиімділікпен байланысымен*; 2) *серіктестердің орнын үнемі ауыстырып отыратын, сөйлеудің ауыспалы принципімен*; 3) *сөйлеу актісінің тұлғааралық қатынастар саласына жататындығымен* негізделеді. Сонымен, прагматикалық мәннің маңызды сипаттамасына адресатқа қатысты *сөйлеушінің ұстанымы, адамның әлеуметтік-жағдаяттық мәртебесі* жатады. Әр алуан прагматикалық мағынаның лингвистикалық моделінде жағдаяттық негізділігі, адресативтілігі, субъективтілігі, күрделі және жылжымалы құрылымы, бейвербалды мағынамен ажырамайтын байланысы, имплицитті мәнге тенденциясы, осыдан келіп шығатын прагматикалық мағынаны ерекше талдау қажеттілігі сияқты сипаттамалары айқындалған.

Прагмалингвистиканың категориялары да әртүрлі болып келеді. Қатынасқа қатысушылардың әлеуметтік мәртебесі қатынас, сөйлеу актілері мен сөйлеу жанрының саласы мен қағидаттарына, тілдік бірліктердің прагматикалық мәні мен ықпал ету тәсілдеріне, адресаттардың түрлеріне және сөйлесімнің модусына бойлай еніп өзінің мәнін табады. Біздің зерттеуіміздегі прагмалингвистиканың категориялары схемада көрсетілген.

1-сурет. Прагмалингвистикалық категория жүйесіндегі адамның әлеуметтік мәртебесі (статусы)

Сонымен, қатынасқа қатысушылардың әлеуметтік мәртебесі қатынасқа қатысушылардың тікелей сөйлеу актісімен, сөйлеу жанрымен байланысты сипаттамасы және сөйлесімнің модусында байқалады. Сөйлеу актілері қатынас қағидаттарымен негізделеді және ықпал ету тәсілдерімен (иллокуция мен перлокуцияның байланысы) тікелей байланысты болып келеді. Сөйлеу жанрлары қатынастың саласымен негізделген және тілдік бірліктердің таңдалуын қажет етеді. Қатынас қатысушыларының, олардың қағидаттарының, қатынас жасау саласының категориялары қатынас факторларының санына жатады, ал сөйлеу актілері мен сөйлеу жанрының категориялары қатынас түрлерінің, ықпал ету тәсілдерінің, сөйлесім модусының және тілдік бірліктердің мағынасының – қатынас құралдарының санына жатады.

Адамның әлеуметтік мәртебесі прагмалингвистиканың арнайы факторлық категориясы болып табылады. Прагматикада стилистика, мәтін лингвистикасы, коммуникативті синтаксис міндетті түрде басшылыққа алынуы тиіс. Прагматиканың басты мақсатының бірі – сөздің қолданылу ерекшелігін түсіндіру болып табылады. Прагматикалық мағына – коммуниканттар әлемі мен солардың қызметін анықтайды. Прагматиканың негізінде сөйлеу жағдаяты мен конвенциялық ережелердің шарттарын есепке ала отырып, жүзеге асыратын екі жақты әрекет жатыр. Әрекетті тудыру, оның стратегиясы мен

тактикасын, яғни көріну құралдарының түрін анықтау – сөйлеушінің мақсаты. Мақсатқа сай таңдалған құралдардан құрылған мәтінде немесе сөйлеу әрекетінің таңдалған түрінде жиі қайталанатын ерекшеліктер мен белгілер, стильдік қолданыс түрлері болады. Сөйлеуші сөз мақсатына жету үшін белгілі бір стиль түрін таңдайды.

Прагматиканың негізгі бірлігі – бағалау мәнінің сипаты бойынша эмоциялық-бағалау немесе әлеуметтік-бағалау болатын *прагма* болып табылады. Коммуникативтік-прагматикалық жағдаятты талдауға қатынастың сыртқы жағдайларын талдау: қатынас жағдайы мен орны (пьесада негізінен экспозициямен немесе авторлық ремаркамен беріледі, кейде «сыртқа» сөйлеу деп аталатын кейіпкердің ішкі сөйлеуін дыбыстаумен беріледі), сөйлеу тақырыбы мен мақсаты, сөйлеу қатынасына қатысушылардың әлеуметтік, этникалық және жеке сипаттамалары, коммуниканттар арасындағы рөлдік және тұлғалық қатынастар жатады.

Рөлдік қатынастар – сөйлеу әдебі, рөлдік күтулер, өзара түсінісу факторлары сияқты түсініктерге қатысты туыс термин. Сөйлеу әдебі жалпы әлеуметтік жүйеде оның әлеуметтік детерминанттар тұрғысынан қарастырылады. *Сөйлеу қатынасы* коммуниканттардың бірлескен әрекетін де *сөйлеу қатынасын* да реттеу мен үйлестіруге бағытталған *әлеуметтік өзара әсер етуден* тұрады. Сөйлеу қатынасы кезінде ком-

муниканттар әлеуметтік рөл иелері ретінде де жеке тұлға ретінде де сөйлейді. Социумның әрбір мүшесі жемісті қатынас құру үшін әлеуметтендіру процесіндегі қоғам мәдениетін игере отырып, осы социумда қабылданған сөйлеу этикетін, тілдік нормаларды игереді. «Қоғам мәдениетінің үзiгiн тұлға әрекет кезiнде ғана тез игеретiндiктен, тұлғаның рөлдік репертуары – оның әрекет номенклатурасы – оның мәдени бiлiмiнiң индикаторы болып табылады, ал коммуниканттардың осындай рөлдік репертуарлары олардың интеллектiлерi болып табылады» [8,38]. Прагматикалық тиiмдiлiкке жетудiң шарттары қандай? Олар:

– адресант пен адресаттың аялық бiлiмi, жалпы преуспозициясының саны;

– сөйлеудi жiберушiнiң қатынас кезiнде көпшiлдiк қағидатын сақтауы, интерпретатордың ойына сәйкестiгi мен соны алға қоюы;

– сөйлеу адресатының өзi нақты коммуникативтiк-прагматикалық жағдаятта, прагматикалық контексте туғызатын прагматикалық ақпаратын анықтау.

Тiлдiк құралдар – семантикалық және синтаксистiк, сол сияқты авторлық ремаркалар көмегi арқылы пьесада бейнеленетiн қимыл, ишара, тұрыс және т.б. бейвербалды құралдар арқылы прагматикалық мазмұн (соның iшiнде көркем шығарма) жүзеге асады. Бұл жағынан көркем мәтiн – оның басқа да гносеологиялық, микролингвистикалық, психологиялық қасиеттерiмен байланысты *органикалық белгiлерi* болып саналатын *прагматикалық сипатқа ие* макрокоммуникативтiк актiнiң үлгiсi бола алады. Мақсат, тақырып, мәтiндi жiберушi мен адресаттың әлеуметтiк статусы, байланыс желiсi – көркем мәтiндегi тiлдiк құралдарды таңдауды реттеушi экстралингвистикалық факторлар болып табылады. Егер ХХ-ғасырдың 70-шi жылдарының ортасында көркем шығарманы сөйлеу қатынасы ретiнде тану күдiк пен дау туғызса, ол туралы белгiлi әдебиеттанушы М.Б.Храпченконың сөзiмен айтсақ: «қазiр даудың ортасында әдебиет пен өнердiң коммуникативтiк қасиетi, олардың iшкi табиғаты, үлкен аудиторияның эстетикалық күн-

дылықтарды қабылдау мүмкiншiлiктерi туралы мәселе болып отыр» [9,5], онда ХХI-шi ғасырдың басында көркем мәтiн сөзсiз көркем/әдеби қатынас болып танылды, оның пәнi – «Мен» сөйлеу субъектiсi арқылы өткiзiлген және ақпаратты алушыға жiберiлген шындықтың бiр үзiгi ретiндегi шынайы өмiрдi эстетикалық шындықтың идеалды әлемiнде бейнелеу» болып есептелдi [10, 88].

1. Алкебаева Дина Ақбергенқызы. Қазақ тiлi стилистикасының прагматикасы. Алматы, 2006, 270 б.

2. Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики. // НЗЛ. Вып. XVI. Лингвистическая прагматика. – М.: Прогресс, 1985. – 501с, С.3 – 42.

3. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 141 с.

4. Азнаурова Э.С. Прагматика художественного слова. – Ташкент: Фан, 1988. – 121 с.

5. Атаева Е.А. Паркина З.П. Художественный текст как информация//Лингвистические исследования художественных текстов. Сборник научных трудов. – Ашхабад, 1987. –168с: С. 4-8.

6. Скворцов Л.И. Теоретические основы культуры речи. М.: Наука, 1980. –252 с.

7. О.С. Иссерс «Коммуникативные стратегии и тактики русской речи». Москва, УРСС, 2003. 284 С.

8. Сорокин Ю.А., Тарасов Е.Ф., Шахнарович А.М. Теоретические и прикладные проблемы речевого общения. – М.: Наука, 1979. – 327 с.

9. Храпченко М.Б. Художественное творчество, действительность, человек. – М.: Советский писатель, 1976. – 366 с.

10. Сусов И.П. Коммуникативно-прагматическая лингвистика и ее единицы. // Прагматика и семантика синтаксических единиц. Сб. науч. тр. Калининского ГУ. – Калинин, 1984. – 158 с.

***

В статье рассматривается речевое общение действующих лиц коммуникации с лингвопрагматической точки зрения, то есть с позиции человека – адресанта и адресата речи, поскольку прагматика трактует отношения между человеком и употребляемыми им знаками языка в ситуации общения, анализирует цель высказывания и его прагматический эффект.

***

In article speech dialogue of characters of communications with лингвопрагматической the points of view, that is from a position of the person – the sender and the addressee of speech as the pragmatist treats relations between the person and signs on language used by it in a dialogue situation is considered, analyzes the purpose of the statement and its pragmatical effect.